

Ярослав Поліщук

ПАЛІМПСЕСТ ГОГОЛЯ

Протягом майже стосімдесятилітнього періоду, відколи повість Миколи Гоголя “Тарас Бульба” стала відома читачеві, вона незмінно привертає до себе увагу і, що важливіше, викликає контроверсійну критику з різних боків, засвідчуючи неоднозначність авторського письма, котре, залежно від часу, середовища та цільових пріоритетів сприйняття, резонує різночасними оцінками. Суперечки критиків знаменитої повісті не тільки не вщухли, а, навпаки, розгоряються з новою силою в сучасних інтелектуальних осередках, скерованих на нові парадигми знання. Давня “битва за Гоголя” не припиняється, тільки її основні учасники час від часу перегруповуються та займають нові, зручніші позиції.

Коли оглянути рецептивну історію твору, то неозброєним оком побачимо, що увага до нього виходила не так з оцінок естетичних вартостей повісті, як із ідеологічних, програмових завдань, що ставилися перед її читачем. Саме через те Гоголева повість сприймалася як культовий твір, завдання якого передовсім – виховання патріотичної свідомості та гордості за минуле. Інше питання – як трактувати минуле кількох народів, художню візію якого подав видатний майстер слова. Чи має ця історія зближувати й поєднувати народи, чи, навпаки, їх розсварювати і протиставляти?

Сучасний погляд на “Тараса Бульбу” дає змогу дезавувувати міфи та стереотипи його сприйняття. Принаймні останні часи роблять можливим критичне тлумачення традиційної імперської та антиімперської інтерпретації твору, як і постановку нових, хоч подекуди й риторичних поки що, питань щодо ймовірної функції повісті, задумованої автором. Такі оцінки Гоголевого тексту можливі настільки, наскільки ідеологічні матриці, що накладалися на нього в царській Росії, а пізніше в Радянському Союзі, втратили актуальність і нині однозначно спрофановані.

Звичайно, зарано цілком відкидати інтерпретаційні стереотипи, що утверджувалися протягом багатьох поколінь. Вони далі продовжують функціонувати на рівні інерції читацького сприйняття та й у критиці нерідко відгукуються старими, міцно засвоєними схемами, що видаються монолітними й непорушними¹. Однак варто зауважити, що автори російських інтерпретацій останніх літ дають привабливі зразки перероблення Гоголя. Хоча чимало суперечливих аспектів у них не відображено, впадає у вічі інтенція дослідників оцінювати творчість письменника як універсальний та амбівалентний феномен, спрощення та сплюснення якого веде до втрати сутності явища. Саме такі підходи в монографіях М.Вайскопфа², Ю.Манна³, С.Гончарова⁴, І.Єсаулова⁵ та ін. Відрадно, що такі праці відкривають

¹ Доречні приклади подібного наводить сучасний російський дослідник І.Єсаулов. Див.: *Есаулов И. Спектр адекватности в истолковании литературного произведения: “Миргород” Н.В.Гоголя.* – М., 1995. – С. 18-19, 42-48.

² *Вайскопф М.* Сюжет Гоголя: Морфология. Идеология. Контекст. – М., 2002. – 686 с.

³ *Манн Ю.* Поэтика Гоголя: Вариации к теме. – М., 1996. – 474 с.

⁴ *Гончаров С.* Творчество Гоголя в религиозно-мистическом контексте: Монография. – СПб., 1997. – 340 с.

⁵ *Есаулов И.* Цит. изд. – 102 с.

перспективу критики та ревізії імперського канону Гоголя, який так довго тяжів і сковував російських дослідників, про що ще в 1940-х роках гостро і слушно писав В.Набоков⁶.

У спробах нинішньої критичної рефлексії Гоголя прикметна постструктуральна інтенція до осягнення полісемантичності цього письма. Так, західний учений Р.Магвайр твердить про *негативну естетику* Гоголя, засновану на амбівалентній сутності його стилю⁷. Реформуючи російську літературну мову, письменник наближався до тієї небезпечної межі, коли слово втрачає сакральну функцію з огляду на суперечливість контексту. Пафос, якому він прагнув знайти місце у своїх творах, виявився у принципі неможливим, позаяк вироблений ним стиль письма виключав можливість однозначного піднесеного смислу. Сам Гоголь, як стверджує дослідник, відчував цю страшну пастку мови й мучився нею; його пригноблював факт, що на тлі сатирично-іронічних фігур мови патетика звучить неприродно й награно. Так головним персонажем Гоголевого тексту стає сама мова, що забезпечує письменникові несподівані та драматичні колізії, розв'язання яких стало, врешті-решт, риторичним завданням його творчості. З'ясування таких колізій запрограмувало пререференції посмертних критичних інтерпретацій автора "Мертвих душ" до наших часів включно.

Не менш важливою передумовою потреби нової інтерпретації "Тараса Бульби" варто вважати принципів зміни, що відбуваються в національно-культурних орієнтаціях українців і поляків, цебто тих народів, представники яких стали героями Гоголевої повісті. Маю на увазі переосмислення творчої спадщини письменника, що породжує атмосферу дискусій та формує нову рецептивну модель у літературознавстві. Передусім це стосується української критики Гоголя. Публікації еміграційних діячів Д.Чижевського, Є.Маланюка, Ю.Шереха (Шевельова), В.Петрова, Ю.Луцького, Яра Славутича та ін. стали добрим засновком до переоцінки значення творчості письменника для українців. Суперечка про Гоголя зазнала своїх вершин і низин. Проте загалом вона означила принципову важливість Гоголя для України. Так, Ю.Шерехові ще в повоєнні роки було "...невідхильно ясно: джерело нашої національної прози – Гоголь"⁸. Пізніше подібну оцінку обґрунтовує у своїх компаративних студіях М.Ласло-Куцюк. Вона висновує: "Гоголь [...] був далеко не тільки російським письменником. Його творчість виникла на місці перетинання української і російської художньої традиції"⁹. Таку тезу підтримують та розвивають українські дослідники найближчих у часі літ, як-от Ю.Барабаш¹⁰, Вал.Шевчук¹¹ та ін.

В опініях українських критиків, звичайно, бувають екстремі. Сьогодні вже рідко звучать категоричні звинувачення Гоголя у зраді, зате присутня інша крайня оцінка – прагнення "повернути" письменника рідній етнічній культурі, відгороджуючи від російської белетристики, в історії якої авторові "Мертвих душ" належить, хочемо того чи ні, фундаментальна роль. Між цими крайнощами знаходять своє річище компромісні позиції, коли творчість Гоголя осмислюється в розвитку від українства через імперські симпатії до універсальної заповіді. "Гоголь апелював до того, що можна позначити як "універсальність", – зауважував Ю.Луцький, – і це більше цінувалось у модерній Росії, ніж в Україні"¹².

⁶ Див. відповідні місця його лекцій з історії російської літератури: *Nabokov V. Wykłady o literaturze rosyjskiej: Dostojewski. Gogol. Czechow. Gorki. Tolstoj. Turgieniew / Przeł. Zbigniew Batko.* – Warszawa, 2002. – S. 31, 39 i in.

⁷ *Maguire A.R. Gogol and the Legacy of Pseudo-Dionysius // Russian's Studies on a Nation's Identity: In Honor of Rudus Mathewson.* – Ardis, 1990. – P. 49.

⁸ *Шерех Ю.* Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології: У 3 т. – Х., 1998. – Т. 1. – С. 173.

⁹ *Ласло-Куцюк М.* Велика традиція: Українська класична література в порівняльному висвітленні. – Бухарест, 1979. – С. 12.

¹⁰ *Барабаш Ю.* Почва і судьба: Гоголь і українська література: у истоков. – М., 1995; *Барабаш Ю.* "Коли забуду тебе, Єрусалиме..." Гоголь і Шевченко: Порівняльно-типологічні студії. – Х., 2001. – С. 18.

¹¹ *Шевчук Вал.* Втрачене сонце України, або Микола Гоголь як український письменник // *Гоголь* Микола. Вибране. – К., 2000. – С. 6-17.

¹² *Луцький Ю.* Страдництво Миколи Гоголя, званого також як Ніколай Гоголь. – К., 2002. – С. 83.

Нині означена дискусія успішно триває, викликаючи щораз жвавіший та пильніший інтерес дослідників. Один з найактуальніших доказів на користь сказаного – підготовлена київським видавництвом “Факт” антологічна книга, що вміщує як тексти Гоголя, так і приклади їх інтерпретацій авторами різних світоглядів та естетичних переконань¹³. Критикуючи творчість письменника, автори цього видання звертаються водночас до основних проблем – його “двоєдушія”, пошуків національної ідентичності та впливів імперської (як її ліберальній різновид – слов’янофільської) свідомості, значення Гоголя в канонах російської та української культур, а також у контексті їх модернізації ХХ ст. тощо. Цей широкий спектр питань окреслює серйозність та різноплановість інтересу до Гоголя в сучасній українській гуманістиці, що покликана виробити нову парадигму національної культури. Природно, що така парадигма неможлива без Гоголя, котрий не тільки в сенсі свого походження й ранньої творчості, а й у смислі рецепції належить до найрепрезентативніших діячів української культури. І мова не йде про примітивне “присвоєння” письменника, як побоюється дехто з російських дослідників. Зрозуміло, Гоголь був і залишиться в каноні російської класичної літератури. Однак найцікавіше і, можливо, найскладніше питання, що постає в контексті згаданого вище переосмислення Гоголя, – розмежування культурно-естетичних функцій та відповідного впливу письменника на російську та українську традиції¹⁴.

Водночас важливим і вельми красномовним свідченням подібної рецептивної ревізії Гоголя стало недавнє видання повісті “Тарас Бульба” польською мовою¹⁵ та відповідні коментарі й полеміки, що супроводжували цей факт. Власне, польські вчені й давніше пропонували цікаві дослідницькі версії Гоголя, ставлячи, наприклад, проблему християнських цінностей, як-от Ришард Лужний¹⁶, чи оригінальності філософської концепції в контексті епохи, як Гжегож Пшебінда¹⁷. Проте із “Тарасом Бульбою” було найважче, адже поляки сприймали цей твір як особливо пересадний, образливий для своїх національних почуттів. Потрібно було, отже, певної дистанції (не тільки й, може, не стільки часової, як інтелектуальної, відособленого методу), аби спробувати оцінити повість в інших, ніж досі, категоріях та поняттях. Тільки тепер така дистанція стає усвідомленим фактом і спонукає до нових оцінок Гоголя польськими критиками.

Увиразнення та визначення характерних інтерпретаційних опцій щодо повісті Гоголя “Тарас Бульба” заохочує до спроби їх порівняти. Ідеться про оцінку Гоголя з позицій різних національних культур, до того ж нас цікавитимуть як точки перетину цих парадигм, коли вони сходяться, так і їхні різкі розбіжності, що тяжіють до конфлікту інтерпретацій.

Раніше подібне завдання було б неможливо виконати. Якщо “російський Гоголь” був виразно заартикульований кількома поколіннями критиків – від сучасників письменника 1830–40-х рр. до формалістів 1920-х та структуралістів і постструктуралістів II пол. ХХ ст., то два інші зі згаданих дискурсів виглядали вибірково та неповними, вже не кажучи про їхні суперечності. Пов’язано це з тим, що вони зазнали ідеологічно-цензурного викривлення в конкретних умовах тоталітарного суспільства. Лише сучасні процеси вписування Гоголя в новітню парадигму української та польської культур роблять подібне порівняння здійсненним. Звідси й виник задум цієї розвідки. Звичайно, у межах статті неможливо вичерпати величезний за обсягом і різновекторний за змістом критичний матеріал. Закцентуємо лише найбільш важливі аргументи теми. З огляду на її багатоаспектність та велику кількість джерел, які слід було б залучити до її

¹³ *Сорочинський ярмарок на Невському проспекті* / Упор. В.Агеєва. – К., 2003. – 352 с.

¹⁴ *Ласло-Куцук М.* Цит. вид. – С. 9-12.

¹⁵ *Gogol M. Taras Bulba* / Przełożył, wstępem i przypisami opatrzył Aleksandr Zienny. Postówie Janusz Tazbir. – Warszawa, 2002. – 176 s.

¹⁶ *Łuźny R.* Mikołaj Gogol. W kręgu problemów etyki i religii // *Tarnowskie Studia Teologiczne*. – Т. 13. – Tarnów, 1994. – С. 83-94.

¹⁷ *Przebinda G.* Między Moskwą a Rzymem: Myśl religijna w Rosji XIX i XX wieku. – Kraków, 2003. – 250 s.

осмислення, обмежимо наш погляд обговоренням найцікавіших (належить щиро зізнатися, із суб'єктивного погляду автора) інтерпретаційних версій сучасності. Якщо російський дискурс Гоголя значно краще оприявнений і досліджений, то серед інших неординарних оцінок творчості письменника нас цікавить поява ознак альтернативних стратегій інтерпретації.

Зрештою, поданий тут аналіз виглядає також актуальним з погляду рецептивної історії Гоголя. Адже поява нових інтерпретаційних акцентів оживлює рецепцію письменника-класика, втягуючи її в полісемантичне поле. Як указував свого часу М.Бахтін, подібні ефекти в культурі виявляються єдино продуктивними, адже не існує “смислу в собі”, він здатен розкриватися лише при зіткненні різних значень об'єкта¹⁸.

Обмеження одним твором Гоголя виправдане, позаяк мова йде про текст виразний, репрезентативний, в якому чітко заявлені позиції автора і який протягом тривалого часу рецепції засвідчив вироблення кількох читацьких кодів, як жорстких, так і контрверсійних. Найістотнішими з таких кодів були відповідно *проімперський* та *антиімперський*. “Тарас Бульба” став, отже, не лише культовим, а й доктринальним літературним текстом.

Варто наголосити на амбівалентності саме такої “ідеологічної” рецепції Гоголевої повісті. Звичайно, тут зіграли істотну роль текстові чинники, що схилили сприймати твір як зразок програмної патріотичної літератури. Але слід пам'ятати, що структура твору формувалася здебільшого поза межами авторських інтенцій, цебто вирішальне значення для неї мали суспільно-культурні реалії, зокрема формування офіційно-імперської парадигми культури. В історії російського письменства ХІХ ст. і, зокрема, засадничого для нього руху до емансипації художньої свідомості й літератури в цілому Гоголь виглядає фігурою межової, переломної формації. Ю.Лотман, оцінюючи класичне російське письменство, писав про його незалежний *status quo*: “Літературі не потрібно було переймати авторитет у влади, вона сама собі була владою”¹⁹. Однак цей статус не належав літературі іманентно, вона здобувала його, розвиваючись та борючись за утвердження власних цінностей, протягом усього ХІХ ст. І, зрозуміло, у ході такої боротьби були не лише перемоги, а й компроміси і втрати, без яких так само неможливий поступ. Постать Гоголя зарисовується радше на тлі складної та суперечливої доби флірту літератури з владою, що значною мірою пояснює драматичні колізії творчої долі письменника.

Відомо, що художня література найтісніше пов'язана з національною міфологією. Остання перетворює певні історичні чи неісторичні сюжети на “епізоди священної історії” (М.Еліаде), надаючи їм духу національної героїки та особливої символіки. Визначні художні твори не просто прищеплюють у народній свідомості певні стереотипи. З бігом часу вони самі стають невіддільною часткою національної міфології. До таких, безперечно, належить повість “Тарас Бульба” Миколи Гоголя, один із вершинних творів письменника, заснований на неперевершеній романтичній колізії свободи та обов'язку. Багато поколінь читачів захоплювалося героями Гоголевої повісті, які вражають уяву (особливо дитячо-юнацьку!) зразково-хрестоматійним патріотизмом та винятковими чеснотами, високим благородством духу. Не менше захоплення читачів викликає любовно-пригодницька історія, органічно вкомпонована в сюжет із далекої минувшини. Усе це сприяло тому, що твір Гоголя у читачів користувався незмінним визнанням та успіхом. Ми настільки звикли сприймати його як поетизацію козацько-запорізької вольниці та національної героїки, що й на думку не спадає подивитися на явище зі зворотної перспективи: а як цей міф історії концептуалізує образ ворога, як, зрештою, він сприймається одноплемінцями тих, хто в повісті втілює “світове зло”, тобто поляками?

Не менш інтригуючий ідеологічний ретуш, якому піддавав письменник ту ж таки колективну пам'ять власного народу, тобто українців. Згідно з офіційною

¹⁸ Бахтин М. Эстетика словесного творчества / 2 изд. – М., 1986. – С. 370.

¹⁹ Лотман Ю. О русской литературе классического периода: Вводные замечания // О русской литературе: Статьи и исследования. История русской прозы, теория литературы. – СПб., 1997. – С. 598.

(легальною, визнаною царською владою) версією українського руху першої половини XIX ст., належало висвітлювати козацьку історію як боротьбу за з'єднання (термін “возз'єднання” вигадають уже пізніше) нібито кривдно розділених частин одного руського народу. Кожен із помітних текстів російської прози, писаної українцями, містить цей чинник ідейної реабілітації козацтва, як, зрештою, також історіографічні дослідження того часу Д.Бантіша-Каменського (1822), А.Скальковського (1840), М.Маркевича (1842), М.Максимовича (1827, 1849) та ін. Особливо помітні ці акценти в романтичних повістях В.Нарежного “Запорожець” (1824) і “Бурсак” (1924), котрі Гоголь міг брати за взірць опрацювання теми з історії України, а також у пізніше створеному романі П.Куліша “Чорна рада” (1857), на прикладі якого можна говорити вже про зворотній вплив Гоголевої повісті. Водночас світогляд малоросійства у своїй генезі сягає значно давнішого часу – середини та II пол. XVII ст. й утворює зріз мислення тогочасної української еліти, котра, з одного боку, почувала в собі амбіції самостійного правління на власній землі, а з другого – виявила незрілість та неготовність до творення державницької доктрини.

Та повернімося до польської оцінки повісті. Прикметно, що неуха до неї польського читача має за тло досить добру славу Гоголя в польській культурі. Його багатократно перекладали, адже давно став письменником світової слави. Проте саме “Тарас Бульба” від давніх часів органічно не сприймався поляками, тоді як класичні “Мертві душі” або “Ревізор” загальновідомі й люблені. В очах поляків досі драстичним і суперечливим виглядає ідейний зміст повісті, і це також уже традиція кількох поколінь та чималої критичної літератури.

Видання “Тараса Бульби” стало для сучасного польського суспільства чимось на зразок лакмусового папірця на здатність подолати національно-патріотичні стереотипи, міцно вкорінені в минувшині останніх півтора століть. Ці стереотипи супроводжували рецепцію повісті Гоголя ще від часу її першого виходу у світ. Антипольські мотиви письменника викликали різку негацію твору польськими критиками та письменниками минулого. Така традиція культивувалася по-різному протягом кількох епох – від перших неприхильних рецензій поляків на повісті письменника 1830–1840-х років до сучасних шаблонів читання раннього Гоголя в Польщі. Різними були акценти, та загалом ідеологічний підтекст потракткування повісті означувався досить прозоро і, звичайно, забарвлював твір у чорно-сірі фарби. Образ поляка й Польської держави в повісті Гоголя виявився особливо вразливим, він постійно (із причин як об'єктивних, так і суб'єктивних!) непокоїв патріотичні амбіції польських інтелектуалів.

Хоч як це парадоксально, але “Тарас Бульба” досі був фактично замовчуванним у Польщі твором. Це попри те, що творча спадщина Гоголя цінується в цій країні доволі високо. Його “Ревізор”, наприклад, не сходить зі сцен провідних театрів. Існує чимало видань Гоголя. Не бракує також цікавих досліджень його творчості в польському літературознавстві. І от на тлі цього переконливого та всебічного визнання повість “Тарас Бульба” досі лишалася такою собі білою плямою. Так складалося, що твір за різних часів та влад у кращому випадку соромливо замовчували, а в гіршому – зневажливо відкидали як антиісторичний та художньо слабкий. Один зі складників цього замовчування – відсутність перекладів. Огляд історії тлумачень “Тараса Бульби” мовою Міцкевича надто короткий і поміститься у кілька рядків. Перше видання повісті в польському перекладі з'явилося 1850 року, проте було малотиражним і малознаним, тож досить швидко про нього забули як читачі, так і фахівці літератури. Наступне побачило світ аж 2002 року! Понад 150 літ пересічний польський читач був позбавлений права на особисту оцінку “Тараса Бульби”, і це попри те, що через саму повість не раз і не два точилися якнайгарячіші суперечки. До того ж це породило цілком незрозумілу й незручну лакуну, оскільки повість про Бульбу та його синів давно стала часткою класичної спадщини Гоголя, широко знаної не тільки в Росії та Україні, а й у світі – її переклади здійснено майже всіма європейськими мовами. А що вже казати про численні сценічні та телевізійні версії знаменитого романтичного твору! Отже,

стереотип поляка, закладений у “Тарасі Бульбі”, десятки разів розтиражований у кінофільмах, драмах, операх за мотивами повісті, і обходити це мовчанням чи ігнорацією аж ніяк не випадає. Принаймні сьогодні польські інтелектуали відмовляються від подібної практики національно-патріотичного цензурування історії й культури. Нинішнє видання повісті, що з’явилося в добротному виконаному перекладі А.Земного, доповнене вступом та примітками того ж автора, а також ґрунтовною (не було би перебільшенням сказати — програмною) післямовою провідного польського історика професора Я.Тазбіра. Як видно, нашарування історичних непорозумінь та за давних кривд у цьому випадку вимагало докладних коментарів, котрі нерідко досить віддалені від безпосереднього предмета, цебто самої повісті, а стосуються історії її рецепції чи історії полемік суспільної думки довкола польського патріотизму й польсько-російсько-українських відносин. У кожному разі, підлягає з’ясуванню делікатно-дражливе питання, чому повість, що була визнана шедевром романтичної літератури, у Польщі трактувалася так категорично неприхильно.

Ще в часи першодруку польські критики не сприйняли її, відмовляючи як у художній, так і в історичній вартості (М.Чайковський, наприклад, писав про це в листах до П.Куліша). Цікаво, що Куліш багато в чому був солідарним із польським колегою в оцінці твору. Треба взяти до уваги, що його погляд визначають принаймні дві засадничі відмінності від позицій, які задекларував автор “Тараса Бульби”. Це, по-перше, ідейні та ідеологічні акценти теми з історії українських козаків, а по-друге — більш критичні настанови пізнього романтизму, несприйняття поверхової ідеалізації предмета. Визнаючи великий талант прозаїка, П.Куліш усе-таки відділяє захоплення її художніми вартостями від історизму, котрий видається йому некоректним. Щодо першого він зазначає, що Гоголь “вражає знавця випадковою правильністю фарб і яскравістю неповторної фантазії” (похвала, як бачимо, має амбівалентний характер). Про друге говорить, що повість “далеко не задовільняє в сенсі історичної й художньої істини”²⁰. Водночас критика Гоголя дає письменникові моральне право й естетичні підстави запропонувати власний варіант історичного роману з козацької історії (“Чорна рада”).

Уже на середину ХІХ ст. творчість Гоголя стає поважним метатекстом, впливи якого не можна обмежити лише російською літературою, хоча саме в російській белетристиці вони виявилися найбільш продуктивно. Причетність до цього метатексту лише згаданих тут авторів (П.Куліш і М.Чайковський, а також Т.Шевченко з його російськими повістями) свідчить про важливість Гоголевих творів для формування канонів кількох слов’янських літератур. Пізніше цей вплив розгортається й наростає. Середина та друга половина ХІХ ст. означається появою численних реінтерпретацій козацької історії в літературі. Майже кожна з подібних спроб своєрідно кореспондує й переважно дистанціюється з “Тарасом Бульбою”. Створений Гоголем образ поляків і Польщі, що вражав національно-патріотичні почуття, спонукав Г.Сенкевича до написання знаменитої третьої частини історичної трилогії “Вогнем і мечем” (1884). Тут утілюється в життя принцип засадничої творчої полеміки. Польський романіст визнавав, що “Вогнем і мечем” трактує як своєрідну сатисфакцію того образу козащини, що його подав Гоголь у “Тарасі Бульбі”; певна річ, переакцентування передусім зазнали ідеологічні аспекти, образ історії, зокрема Речі Посполитої та її державно-політичних, національних, релігійних, культурних вартостей. Гоголівські негативні характеристики польської шляхти викликали так само пересадно-гротескові образи запорожців. Принаймні історичний контекст пояснює нелюбов до українців, яка часто вражає нас у Г.Сенкевича.

Ще різкіших польських оцінок зазнала повість Гоголя на межі ХІХ–ХХ ст., що безпосередньо пов’язано з умовами переслідування національного руху в Російській імперії та зростанням національно-визвольних настроїв. Варто нагадати,

²⁰ Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к “Черной раде”) // Твори: У 2 т. – К., 1989. – Т. 2. – С. 473.

що тоді “Тарас Бульба” був хрестоматійним твором у шкільній освіті. Звісно, кожен учень, зокрема польського походження, мусив не тільки читати його (певна річ, по-російськи!), а й – згідно з імперською ідеологією – засуджувати зрадника Андрія Бульбенка з його романтично-пристрасним коханням до польки-шляхтянки та переходом до табору ворожого війська. Скорочений варіант твору входив також до обов’язкової лектури російського війська, що мала призначення зміцнювати в солдатів патріотичний дух. Власне кажучи, повість “Тарас Бульба” в тогочасній політиці русифікації та національної асиміляції була вигідною картою, зокрема, у вихованні молоді. Звідси – та особлива відраза, яку плекала щодо неї національно свідомо польська інтелігенція, котра завжди відчувала у творі ідеологічну доктрину російського самодержавства. Ціла хвиля протестів прокотилася серед польської громадськості 1899 та 1909 рр., коли заходами царату організовувалися помпезні ювілейні урочистості Гоголя. Певна річ, письменника вшановували насамперед як автора патріотичного бестселера “Тарас Бульба”, а не їдкої сатири “Мертвих душ”.

Тим часом офіційна Росія міцно трималася виробленого канону образу письменника. Щоправда, на початку ХХ ст. в російській демократичній думці з’являються нові ідеї та праці, що підважують цей канон і певною мірою впливають на коригування офіційних поглядів. Наведемо тут приклад ювілейної книжки “Чествование памяти Н.В.Гоголя в учебных заведениях Киевского учебного округа...”, виданої 1902 року в Києві. Авторами цієї колективної праці були викладачі та учні навчальних закладів регіону, себто тогочасної України. Зайве казати, що з погляду оригінальності та новизни вміщені у збірці статті переважно вторинні. Якщо й варто визнати за ними якусь значущість, то це буде особливість рецептивна. Адже автори ювілейної книжки віддзеркалювали оцінки Гоголя, котрі, як правило, ішли в річищі офіційної ідеології, і у своєму осмисленні явища були поставлені в залежність від цензури, що не могло не позначитися на змісті їхніх висловлювань. Беручи до уваги ці факти, усе ж зазначимо, що серед публікацій є й відступи від нормативних оцінок, спроби переглянути значення творчості Гоголя, виходячи із засад нової епохи та українського патріотизму.

Прикметно, що в поглядах на “Тараса Бульбу” автори пам’ятної книжки також розходяться. Так, викладач Острозької гімназії Л.Батуєв висловлюється цілком у дусі російської критики ХІХ віку, підтверджуючи живучість стереотипів. Він пише про повість: “Это произведение представляет героическую поэму Малороссии; оно изображает нам бурное, героическое, полное захватывающего интереса прошлое того народа, которого современную жизнь нарисовал Гоголь в своих рассказах”²¹. Зате А.Ельчуков, викладач Роменського реального училища, пропонує значно відмінну оцінку, у тональності якої відчувається потреба звільнення од віджилих матриць імперського мислення. Він відверто заявляє про незгоду з панівною критикою щодо “меморіалізації” Гоголевої повісті: “Багато хто думає, що малоросійські козаки такі саме й були у своєму житті, у завданнях та звичках, якими змалював їх Гоголь. [...] Між гоголівськими козаками з Тарасом Бульбою на чолі та справді історичними козаками можна побачити подібність хіба тільки в самих іменах, і не більше”²².

Згадане видання дає певне уявлення про культурно-історичний контекст, в якому повість стала предметом конфлікту пробуджуваних до життя національних тожсамостей пригноблених народів царської Росії. Нелюбов до “Тараса Бульби” призвела до тривалого замовчування твору навіть у польських енциклопедіях та спеціальних виданнях з історії літератури. Однак протягом ХХ ст. повість Гоголя здобуває все більше визнання у світі. “Відсутність польського перекладу “Тараса Бульби”, – пише Я.Тазбір, – як і раніше, виразно контрастувала з успіхом, якого зазнала ця повість у Радянському Союзі, починаючи від тридцятих

²¹ *Чествование памяти Н.В.Гоголя в учебных заведениях Киевского учебного округа* 21 февраля 1902 года / Под. ред. И.В.Посадского. – К., 1902. – С. 406.

²² *Там само.* – С. 378.

років”²³. Не можна не брати до уваги також світове визнання твору, як, наприклад, успіх опери за його мотивами в Латинській Америці 1930-х років, французький (1936), французько-італійський (1961) та американський (1962) кінофільми тощо. Словом, повість про Тараса Бульбу та його синів зазнала численних мистецьких версій, в які зазвичай переносився й негативний стереотип поляка, створений свого часу автором. Поляків не міг задовольняти такий образ їхньої національної історії, але водночас треба було витримувати маску офіційних дружніх відносин чи, у термінах доби, польсько-радянської дружби і вголос про це не заявляти. Якщо ж згадок не вдавалося оминати, то принаймні виправдовували письменника, як, наприклад, дослідник М.Бармут, який 1972 року, унаочнюючи формули панівного тоді соціологічного літературознавства, доводив, що твори Гоголя не містять антипольського духу, а вони тільки антишляхетські. На щастя, тепер “обітниця мовчання” подолана, що, по суті, означає відмову Польщі від практики цензури в галузі культури та історії.

Справді, нелегко навіть зараз оцінити Гоголя в усій складності його таланту. Можна захищати й виправдовувати письменника, наводячи факти його особистої біографії. Можна нарікати на глуху добу, за умов якої йому довелося жити і працювати: такі часи перетворюють долю генія на суцільне митарство, про що свого часу переконливо писав Й.В.Гете. Можна висувати аргументи внутрішньої роздвоєності та непослідовності Гоголя. Зрештою, невинядково інтерпретації творчості письменника аж до нинішнього часу – захопливий, майже детективний сюжет багатьох досліджень, але від того “загадка Гоголя” не маліє й не вичерпується. Проте, щоб зрозуміти механізми читацьких рефлексій, мусимо вкотре повертатися до феномена тексту, аналізуючи його явні чи приховані чинники, котрі все-таки визначають чи принаймні сугерують ті або інші рецепційні матриці.

Ті складні зміни, що пережив Гоголь у своєму творчому самоутвердженні, в літературних і суспільних поглядах, досить показово відбилися в історії двох редакцій повісті “Тарас Бульба”. Праця над рукописом повісті випала на межу двох періодів творчості автора, означуючи кризовий стан його свідомості. На 1842 рік, тобто час публікації другої версії твору, Гоголь уже практично завершив свою літературну кар’єру: було написано й поставлено “Ревізора”, створено перший том “Мертвих душ”. Діалог Гоголя із самим собою, переконливим прикладом якого стало дві редакції повісті, добігає найвищого напруження й досягає граничної лінії, за якою – надрив та самознищення. Зрештою, існує чимало предметних підтверджень інтерпретації Гоголя-двійника, які можна, між іншим, віднайти в його художніх творах. Утім, це вже простір для психоаналітичних студій.

Історія двох редакцій “Тараса Бульби” оприявнює феномен морально-психологічного роздвоєння автора. Між цими версіями не лише немала часова відстань, а й значна ревізія ідейно-світоглядних засад творчості. Якщо в первісному рукописі Гоголь уславив дух козацького побратимства, того унікального “поріднення по духу, а не по крові”, то другий варіант виразно зазнав впливу російсько-імперської ідеї. Гоголь уже не зміг критично оцінити, що в ім’я об’єднуючої офіційної доктрини відмовляється від найсуттєвішого – від власної творчої тожсамості, отже, втрачає як письменник, розриває з тим властивим естетичним кодом, який уможливив його письменницький зблиск. “Гоголь у “нижньому світі”, – пише М.Попович, – через карнавальність і сміх відчував щось страшне і абсурдне. Спроби ж Гоголя-романтика знайти опертя для веселої сили життя в прийнятій системі цінностей призводили до жалюгідних результатів”²⁴.

На рівні стилю таке роздвоєння репрезентують два ключі Гоголевого мовлення, що незмінно перебувають у стані взаємного відштовхування. З одного боку, письменник успішно розвинув іронічно-підтекстовий код, що становить один із

²³ *Gogol M. Taras Bulba / Przełożył, wstępem i przypisami opatrzył Aleksandr Ziemny / Posłowie Janusz Tazbir.* – S. 156.

²⁴ *Попович М. Нарис історії культури України / 2 вид., випр. – К., 2001. – С. 356.*

найцінніших здобутків його стилю та спонукає в кожному образі бачити прихований сенс. З другого – Гоголь прагнув відновити у слові романтичний пафос сакральної істини, але сам бачив, наскільки непереконливо та штучно виглядають подібні його спроби. Пізніше, у “Вибраних місцях листування з друзями” він зафіксує цю суперечність як одну з найповажніших у мистецтві слова. “Беда, если о предметах святых и возвышенных станет раздаваться гнилое слово; пусть уж лучше раздается гнилое слово о гнилых предметах”²⁵. Але там само письменник зауважив неможливість утілення в життя цієї моральної максими. Зазнавши досконалого досвіду амбівалентності літературної мови, він висноував: “На всяком шагу язык наш есть наш предатель”²⁶.

Упродовж усього цього часу творчість письменника привертала велику увагу публіки й була в центрі дискусій критиків та учасників літературних салонів. Напевно, Гоголеві неприємні були пересуди та стереотипи, в яких з підозрою чи недовірою йшлося про його українське походження. Навіть після того, як він дав російській літературі видатні твори, тобто офіційно, справою довів свою відданість та лояльність, такі оцінки не перевелися. Атмосферу подібних пересудів добре передає уривок з листа А.Смірної, приятельки письменника, від 3 листопада 1844 року, в якому йдеться про одну з типових салонних дискусій того часу, коли обговорювали постаті українців та росіян серед персонажів “Мертвих душ”²⁷. Що міг протиставити письменник, який справді перейнявся месіанською думкою про спасіння Росії, таким недалекоглядним пересудам? Спілкування з російською елітою справді сприяло його еволюції до загальноросійства. Але воно не звільнило автора “Мертвих душ” від отруйного відчуття нерозуміння, що підштовхувало до страшної кризи.

Вибір на користь імперської ідеології був не тільки драматичним вибором Гоголя. Він засвідчує певний перелом культурної свідомості еліти Російської імперії. Сталося те, що багато разів учинялося в літературі й мистецтві царської Росії, коли йшлося про давньокиївсько-княжу чи староукраїнсько-козацьку славу: “руське” шляхом певних вправних маніпуляцій перетворювалося на “російське”, а “українське” виносилося на маргінес чи присвоювалося під фірмою “малоросійського”. Якщо подібні історичні міфи росіян у пору їх становлення народжувалися з якихось випадкових чи напіввипадкових формулювань, то пізніше, обростаючи ідеологічними смислами, вони створювали канон власної тожсамості й не сприймалися критично навіть вибраними представниками еліти. Це переконливо показав американський історик Е.Кінан у низці праць, присвячених російським міфам, зокрема про присвоєння Києва та киеворуської культурної спадщини²⁸. Подібної метаморфози зазнала й повість Гоголя, відома річ, не без впливу тогочасної критики, яка після першої публікації 1835 року вказала авторові на прорахунки щодо його патріотичних ідей. Утім, погляньмо краще на фактичні розходження двох варіантів твору, котрі говорять самі про себе.

Звичайно, два варіанти “Тараса Бульби” неспівмірні з художнього погляду. Не заперечуючи суттєвої переробки твору, що покращила його естетичну вартість, зауважмо лише, як змінилися наріжні ідейні акценти оповіді. Якщо в першій редакції авторське письмо було органічним, цілісним, то у другій дається взнаки уявний діалог із раннім Гоголем та невротична спроба од нього звільнитися. У першому тексті повістяр уникав неприродного пафосу, мова автора й героїв була проста і щира, вона віддзеркалювала чисті й палкі характери козаків. Автор справді перебував під впливом фольклорного епосу, зображуючи минулу епоху та її героїв.

У переробленому ж варіанті замість конкретних понять, які в мові козаків виражали властиву свідомість, з’являються узагальнені поняття, що недвозначно

²⁵ Гоголь Н. Избранные места из переписки с друзьями // Собрание сочинений: В 7 т. – Т. 6. – С. 186.

²⁶ Там само. – С. 189.

²⁷ Гоголь в письмах и воспоминаниях. – М., 1964. – С. 294.

²⁸ Кінан Е. Російські міфи про київську спадщину // Російські історичні міфи / Пер. з англ. В.Шовкуна. – К., 2003. – С. 16-41.

вказують на ідеологічну функцію твору, а нерідко виглядають підігнаними під ранжир, штучними. Тарас Бульба, виголошуючи тост, пропонує випити “за веру Христову, за Сечь и за нашу собственую славу”, тобто вказує на три рівноважливі складники козацької свідомості — релігійний, становий та особистий. У відповідному місці другого варіанта наводиться лише “за святую православную веру”, що можна визнати даниною асиміляції, бо тост за православну віру належав до традиційних у Московії. Так само з поняттям “товарищество” (*“Нет уз святее товарищества!”*), котре виникає як замітник козацько-українського *побратимства*. У першій редакції полковник Бульба звертається до запорожців *паны-браты, паны-молодцы, хлопьята*²⁹, тим самим виражає не лише духовну спорідненість, а й рівноправність стосунків, повагу та визнання.

Ще виразніша справа із креацією національної тожсамості героїв. Автономістська свідомість раннього Гоголя, вихована лектурою “Історії Русів” та героїко-патріотичної народної поезії, диктувала виразне окреслення національного чинника. Читачеві першої редакції “Тараса Бульби” вказувано, що місцем подій виступає “Украйна” з її автохтонним народом, так само чітко окресленим як *“козачья нация”* (!). Зате після переробки топонім “Украйна” виступає рідко, зникає, поступаючись іншому, абстрактному, невластивому і відчуженому *“Русская земля”*. Це окреслення з виразним ідеологічним маркуванням багатократно повторюється в мові запорожців, котрі героїчно вмирають у бою, — отамана Балобана, козаків Мосія Шила й Кукубенка.

Козаки вже не репрезентують у другому варіанті незалежницької свідомості, натомість автор обережно окреслює їх як *“русскую силу”*. Далі — більше. З’являється *“русское чувство”*, *“русский характер”* і, як наслідок, *“русская душа”*, що підмінює сутність козацької ментальності, що в першому варіанті була названа *“честью запорожскою”*. У другому випадку явище українського козацтва ніби втрачає свою аксіологічну самоцінність, засвідчуючи нелогічну й морально ницу потребу підпорядкованості, що, між іншим, яскраво доводить зміст останнього монологу Тараса Бульби.

Зіставлення обох текстів переконливо свідчить, що рація другої редакції неоднозначна. Попри безумовне художнє шліфування, якому піддав автор первісний текст, не можна не помітити ідеологічні аберації, що зміщують ідейний пафос твору. Так баланс переваг і втрат виявляється суперечливим. Гоголь згущує відразливі риси в характеристиці ворогів-поляків, різкіше й нетерпиміше говорить про непримиренність двох таборів. Очевидно, це мало підштовхувати читача до однозначного висновку про неунікненність союзу козаків з Московією. Ось як, наприклад, виглядає авторська аргументація загальної козацької війни з ворогами у двох версіях роману.

Варіант 1 (1835): *“Это целая нация, которой терпение уже переполнилось, поднялась мстить за оскорбленные права свои, за униженную религию свою и обычаи, за вероломные убийства гетманов своих и полковников, за насилие жидов-арендаторов и за все, в чем слышал себя оскорбленным угнетенный народ”*³⁰.

Варіант 2 (1842): *“Поднялась вся нация, ибо переполнилось терпение народа — поднялась отмстить за посмеянье прав своих, за позорное своих унижение, за оксморбление веры предков и святого обычая, за посрамления церквей, за бесчинства чужеземных панов, за угнетенье, за унию, за позорное владычество жидовства на христианской земле, за все, что копило и сугубило с давних времен суровую ненависть козаков”*³¹.

У другому випадку не тільки перелік кривд та образ довший і вагоміший. Звертає на себе увагу також затушованість конкретних із них, що згадувалися в

²⁹ Див.: *Миргород*. Повести, служащие продолжением Вечеров на хуторе близ Диканьки Н.Гоголя. — СПб., 1835. — Ч. 1. — С. 215, 223.

³⁰ Там само. — С. 210-211.

³¹ Гоголь Н. Полное собрание сочинений. — М.-Л., 1937. — Т. 2. — С. 165.

першій версії. Зате антагонізм сторін підкреслений виразніше, особливо заакцентовано на релігійному конфлікті. Зрозуміло, що це данина поширеним уявленням про спільну долю українців і росіян як спадкоємців однієї віри і спільної церкви. Насправді відмінності українського й російського православ'я на момент приєднання 1654 р. були настільки глибокі, що Москва трактувала українців не менш вороже, ніж поляків-католиків чи німців-протестантів, як показує вже згаданий професор Е.Кінан³².

Гоголь у молодості був переконаним патріотом України, прихильником козацької автономії. У ранніх статтях, листах та начерках письменник різко розмежовує Україну та Росію, говорить про два різні (!) народи, доводячи це на прикладі їх історії та віддаючи безперечні симпатії волелюбним і бунтівливим українцям. Зіткнення вільної та культурної України із кріпосною та деспотичною Росією Петра I, на його переконання, було фатальним у долі батьківщини. Такі погляди формують і естетичні оцінки Гоголя. Проникливий дослідник М.Вайскопф слушно вказує: “Живий зв'язок гоголівської волелюбності саме з Україною, до того ж допетрівською й докатерининською, з Україною, яку він мовчазно протиставляє кріпосницькій Росії, уловило вже багато його сучасників (радянські ж дослідники воліли обходити мовчанням націоналістичну специфіку цієї опозиції)”³³. Дві редакції “Тараса Бульби” створюють прецедент до опозиції Гоголя щодо самого себе – ідеологічної настанови супроти художньої вірності і світоглядної адекватності.

Досить порівняти фінал першої та другої редакцій повісті, аби наочно переконатися у принциповій відмінності інтерпретації козацької героїки. Це типово романтична сцена загибелі героя. Його помста “вражим ляхам” не мала меж: Бульба зі своїм військом пройшов пів-Польщі, досягнув аж самого Кракова, його жорстокі розправи над поляками (не тільки ворогами, а й мирним населенням, жінками та дітьми!) наводили жах на всю країну та творили козацькому отаманові демонічну славу. Проте гине Бульба не через військову невдачу, а через випадковість, як і личить невразливому для ворога романтичному героєві, – він губить люльку й вертається майже у ворожий стан, щоб її підібрати. Навіть помираючи на кроні могутнього дуба, охопленого вогнем (символічна паралель до біблійного розп'яття), Тарас Бульба командує відступом козаків поза Дністер. Отож у першій редакції повісті автор вкладає в уста конаючого козака коротку й вимовну репліку: “*Будьте здоровы, паны-братья товарищи! Да глядите, прибывайте на следующее лето опять, да погуляйте хорошенько!..*”³⁴ Ці останні слова героя тільки увиразнюють його незламний характер та дух козацької вольниці й побратимства, який Бульба ставив понад усе і який так високо підніс романтик Гоголь.

А от кінець другої редакції звучить по-іншому: “*Постойте же, придет время, узнаете вы, что такое православная русская вера! Уже и теперь чувт дальние и близкие народы: подымается из Русской земли свой царь, и не будет в мире силы, которая бы не покорилась ему!..*”³⁵ Видно неозброєним оком, що письменник виразно відчужився від суті, впадаючи в патріотично-імперську кон'юнктуру; окрім того, цілком неприродно виглядає подібна політична проповідь на вустах помираючого козацького ватажка. Утрачається художня переконливість епізоду, оскільки слова Бульби суперечать самодостатності козацького характеру й козацької слави, яскраво зображених у повісті як осердя національної ментальності. Виходить, що козацька сила, бунтуючи зі своєї природи, таки схиляється до підпорядкування іншому “панові”. Що вже й казати про історичну недостовірність ситуації, коли козаки (певно, задовго до Переяславської угоди Хмельницького!) тільки й мріють, що про патронат “білого царя” та його світове панування.

³² Кінан Е. Російські міфи про київську спадщину // Цит. вид. – С. 27-30.

³³ Вайскопф М. Цит. изд. – С. 282.

³⁴ *Миргород...* – С. 223.

³⁵ Гоголь Н. Полное собрание сочинений. – Т. 2. – С. 177.

Фінал “Тараса Бульби” чи, власне кажучи, його неприродний пафос, за котрим угадується фальшивий тон, Гоголь майже повторить у “Мертвих душах”. Там також позірна патетика “російської трійки” далеко відбігатиме від тону і стилю цілого тексту й демонструватиме певну надуманість, стильову неспіввідносність. В.Набоков, наприклад, називав кінець повісті “Мертві душі” порожньою риторикою штукаря-віртуоза й базіканням³⁶. М.Епштейн оцінює такі ситуації під кутом зору Гоголевої тези про мову як зрадника (див. вище): “Саме мова видає Гоголя, коли він починає говорити про святе й піднесене. Саме естетика Гоголя заперечує те, що сам він намагався стверджувати як мораліст і патріот, на чому будував своє життєве кредо і місію проповідника”³⁷.

Подібні до наведених маніпуляції ідеологічного характеру, звичайно, дещо затьмарюють художню силу твору, але ще більше створюють дисонанс між історичним матеріалом, з яким працював автор, та його інтерпретацією. Тим гірше, що все це накладалося на внутрішню, світоглядну кризу самого автора, що не бачив застосування своєму козацькому патріотизму, тоді як його дрейфування до офіційно-імперської доктрини виглядало непереконливо й контрверсійно. Гоголь у ці роки перебував під впливом ідеології своїх літературних товаришів-слов’янофілів, а також довіряв оцінкам В.Белінського, що вказував молодому авторові на провінціалізм. Зате в оцінці другої версії повісті В.Белінський виявив цілковиту вдовolenість, наголошуючи, однак, що вона — логічний, удосконалений варіант первісного задуму: “Поет відчував, що в першому виданні “Тараса Бульби” про багато що тільки натякається й чимало струн історичного життя Малоросії залишилися у ньому незаторкуваними. Як великий поет і художник, вірний одного разу вибраній ідеї, співець Бульби не додав до своєї поеми нічого такого, що було б для неї чужим, а тільки розвинув численні деталі, що містилися в її основній ідеї. Він вичерпав у ній усе життя історичної Малоросії і в дивній художній свідомості назавжди зберіг її духовний образ...”³⁸

Насправді теза про незмінність ідейного задуму в обох редакціях, як уже йшлося вище, дискусійна. У зв’язку з нашим завданням варто, проте, наголосити, що саме В.Белінський припустився цілком виразних прорахунків, котрі, на жаль, на тривалий час прижилися у критиці та, обрісши іншими подібними оцінками, перетворилися на відповідні стереотипи.

По-перше, критик некоректно визначив жанрову сутність Гоголевого “Тараса Бульби” як *героїчну епопею*. Тим самим В.Белінський указував, що провідним для автора була героїка минулого й непрямо визнав її історичний характер, адже вірність духу минувшини виокремив як безперечну заслугу письменника. Називаючи твір “дивовижною епопеею” та “пронизливим нарисом героїчного життя народу-немовляти”, критик не зауважив, як його оцінки входять у суперечність із дещо вище в тому ж тексті висловленою думкою про принципову “безпристрасність” Гоголя. Героїка й патетика письменника справді сприймається неоднозначно, адже це не суцільний, а складний, стилістично неоднорідний текст, котрий надається до різних конотацій з огляду на багатозначність закодованих у ньому смислів чи “приховану двозначність”, за М.Поповичем³⁹. Далі ще будемо мати нагоду зупинитися на критиці цього моменту й довести, що насправді Гоголь не відтворював, а містифікував історію, отже, дефініція епопеї виразно суперечить його задумові та настановам.

По-друге, В.Белінський заявляв, що у другій редакції повісті немає нічого чужорідного, не додано того, що б суперечило сутності твору. Він показав, наскільки твір виграв від переробки, зате однозначно ствердив, що друга редакція органічно розвиває ідейний зміст попередньої⁴⁰. Чи було це щирим переконанням

³⁶ Nabokov V. Wykłady o literaturze rosyjskiej... – S. 67.

³⁷ Эпштейн М. Слово и молчание: Метафизика русской литературы. – М., 2006. – С. 131.

³⁸ Белинский В. Полное собрание сочинений. – М., 1953. – Т. 6. – С. 660.

³⁹ Попович М. Нарис історії культури України. – С. 356.

⁴⁰ Белинский В. Полное собрание сочинений. – Т. 1. – С. 304-305.

визначного критика, чи він просто злукавив перед своїм читачем, заграючи з ним? Адже важко було не помітити, що патріотичний пафос “Бульби-2” відмінний від органічно-української стилістики ранніх повістей збірки “Миргород”. Принаймні В.Белінський не помічає цієї різниці, переконаний, що Гоголь розвивається в напрямку “правильного”, тобто загальноросійського патріотизму. Якщо цю позицію оцінити в контексті категоричних оцінок українських повістей Квітки й особливо Шевченкового “Кобзаря”, стане зрозуміло, що В.Белінський не сумнівався в концепції “великоруського” патріотизму, тоді як українська література, вільно чи невільно, такий погляд виразно підважувала і ставила під сумнів уже самим фактом свого існування.

До речі, інші, проникливіші сучасники все ж зауважили, наскільки чужа і шкідлива великоросійсько-імперська ідея у творчості Гоголя. Це був той вірус уповільненої дії, що загрожував моральною деградацією письменника. Фальшивий тон, уперше оприявлений у “Тарасі Бульбі”, надалі розвинувся в Гоголеві творчості, хоча сам автор неодноразово намагався втекти від нього, зокрема в гостру соціальну сатиру на вітчизняну дійсність. Серед тих небагатьох, хто оцінив недолугість цієї набутої риси Гоголя-письменника, був уже немолодий, обтяжений нелегким досвідом боротьби з імперськими тенденціями П.Чаадаєв. У листі до П.В'яземського, датованому квітнем 1847 року, він писав про пересадний патріотизм Гоголя, що не пасує його талантові. Але П.Чаадаєв не кидав докір самому Гоголеві, тільки звинувачував у схильності його до таких позицій тих, хто сам був “заражений” подібним казенним патріотизмом⁴¹.

Кажучи про Гоголів патріотизм, маємо справу з дуже тонкою та делікатною матерією. У висловах та вчинках письменника завважимо чимало суперечностей. Це, з одного боку, засвідчує, що подібні питання постійно хвилювали його, а нерідко й викликали душевні страждання. З другого ж, усвідомлюючи “проклятість” і нерозв'язність такого роду дилем, Гоголь нерідко вдавався до властивих масок чи двозначних риторичних фігур. Не можна звинувачувати повістяра в нещирості, коли він (зокрема перебуваючи за кордоном) писав до друзів-росіян, наголошуючи на своїй палкій любові до Вітчизни-Росії. А відповідаючи на згадуваний вище лист А.Смирнової, свідчив так: “...Сам не знаю, какая у меня душа, хохлацкая или русская. Знаю только то, что никак бы не дал преимущества ни малороссиянину перед русским, ни русскому перед малороссиянином. Обе природы слишком щедро одарены Богом, и как нарочно каждая из них порознь заключает в себе то, чего нет в другой — явный знак, что они должны пополнить одна другую. Для этого самые истории их прошедшего быта даны им непохожие одна на другую, дабы порознь воспитались различные силы их характеров, чтобы потом, слившись воедино, составить собою нечто совершеннейшее в человечестве”⁴².

Цю тираду, до речі, дуже люблять цитувати дослідники Гоголя. Утім, вона настільки загадкова й неоднозначна, що цілком непогано надається до різних інтерпретацій. Принаймні письменник не вважав тут за потрібне визнати якусь однозначну формулу, хоча саме цього від нього очікувала адресатка та її товариство. Його думка сформульована дуже дипломатично, а прикінцевий пафос схожий на ідеалістичну утопію.

Хоч би там як, Гоголь у другій редакції “Тараса Бульби” засвідчив конфлікт своїх ранніх переконань із державною ідеологією Російської імперії. Своєму внутрішньому українству він виразно протиставив прагнення легітимізувати статус російського письменника, що чутливо реагує на інтелектуальну атмосферу столичного Санкт-Петербурга та цензурні преференції влади. Текст “Тараса Бульби” став, на жаль, жертвою цього протиставлення, зазнавши невластивої переробки. Так виникла та версія повісті, що була підхоплена самодержавною

⁴¹ Чаадаев П. Полное собрание сочинений и избранные письма: В 2 т. / Ответственный ред. З.А.Каменский. – М., 1991. – Т. 2. – С. 200.

⁴² Гоголь Н. Полное собрание сочинений. – Т. 12. – С. 419.

пропагандою та добре служила русифікаційній політиці й “казенному” патріотизмові. Певна річ, у цій іпостасі вона не могла не викликати відрази, до того ж такі голоси лунали не тільки в таборі польських патріотів, а й серед українців, адже ідея повісті зводила українство до малоросійства, а козаків Гоголь показав, зрештою, не самостійною силою, а потенційними васалами російського царя. Звідси почав намотуватися клубок непорозуміннь навколо твору чи, точніше сказати, його сприйняття. І здавалося, не буде тому кінця-краю. Щойно тепер намагаємося дійти до іншої думки, очищуючи текст Гоголя від пізніших ідеологічних нашарувань та домислів. Змінилися політичні обставини Польщі, Росії, України, а це звільнює нас від влади давніших міфів та стереотипів.

Варто нагадати поширену версію, за якою внутрішня криза Гоголя була викликана його переходом в іншу національну культуру. Так, російський дослідник І.Мандельштам у ґрунтовній студії, виданій 1902 року, оцінював духовну роздвоєність Гоголя як критичний стан, оскільки “мовою душі” для нього була українська, а в російській, отже, він не міг сягнути тих вершин досконалості, про які мріяв⁴³. Подібні думки були присутні також у критичних оцінках С.Аксакова, К.Леонтьєва, В.Розанова. Останній чи не найбільш категорично засуджував письменника, вбачаючи в його творчості фатальний для класичної російської культури дух розтління й занепаду.

Не менш критично, але вже з інших мотивів судили Гоголя українці. Цікаву гіпотезу про Гоголя та Гоголя, тобто український та російський образ письменника, подав свого часу український поет і есеїст Є.Маланюк. Він влучно окреслив прозаїка “національно недокрівним”. В аргументах цього автора помітне прагнення повернути Гоголя українській культурі, наголошуючи на його питомих зв'язках із нею, а також дистанціювати його творчу спадщину від сутності російського письменства. Хворобливі чинники письменника, вважає Є.Маланюк, “скорше всього отруїли лише пушкінську літературу петербурзької Росії, прокресливши в ній – через Достоєвського – її фатальну “генеральну лінію”. Для української душі творчість Гоголя майже не несе в собі якихось особливих патологічних властивостей – Гоголь вертається до свого народу ніби просвітлений і очищений, ніби видужавший з національного каліцтва”⁴⁴. Стаючи в апологетичній позі захисту письменника, Є.Маланюк підносить видатну роль повісті “Тарас Бульба” як центрального Гоголевого твору і, сам того не помічаючи, повторює патетичну формулу В.Белінського про неї як “справжню героїчну епопею”, визнає твір “монументальним”. Щоправда, уміщує заувагу про сумнівні щодо “власне національної вартості твору”, але це радше вказівка на чийсь, відмінні від власних погляди, не більше. По суті, Є.Маланюк не вагається в дефініції “Тараса Бульби” як монументального літературного явища, якому судилося вічне життя і яке для українців має виняткове значення, оскільки відтворює вільний козацький дух минувшини⁴⁵.

У той самий час з'явилося дослідження професора Ю.Луцького, також еміграційного інтелектуала, який, проте, доходив інших висновків на підставі аналізу повісті “Тарас Бульба”. Ю.Луцький проникливо визначив елемент сумніву та непослідовності у творі, що засвідчувало непростий пошук автором самототожності. Цей пошук починався з осмислення минулого свого роду й нації, до того ж пізнання минувшини не давало Гоголеві однозначних відповідей щодо ідентичності, а переважно проблематизувало їх. Письменник виявляв “глибший і похмуріший пласт” власної ідентичності, а це водночас безпосередньо вплинуло на окреслення епічного тла повісті про козаків, у якій пафос та глорифікація відтінюються наївністю та казковістю, до того ж обидва протилежні настрої читача можна висувати з текстової нарації. “Змальовуючи козаків та їхній спосіб життя, – роздумував Ю.Луцький, – він ніби пригадував походження свого роду. Чи не було тут спроби реабілітувати предка-“зрадника”, полковника Остапа Гоголя, котрий ганебним

⁴³ *Мандельштам И.* О характере гоголевского стиля. – Гельсингфорс, 1902. – С. 219-223.

⁴⁴ *Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури. – К., 1992. – С. 71-72.

⁴⁵ *Там само.* – С. 74.

чином здав фортецю полякам? Може, Бульба — це Гоголів варіант спокути? Підсвідомо Гоголь сплачував борг своєму родові й родовій домівці в Україні. Але, на жаль, таке воскресіння світу невинності, краси й ідеальних козацьких чеснот можливе було тільки на часину. Будучи по суті героїчною поемою в прозі, цей твір виказує певні ознаки розчарування та омани⁴⁶. Додамо, що уявне покаєння Гоголь міг учинити в повісті не лише щодо предків роду, а й щодо самого себе, усвідомлюючи ризикованість переходу в російську літературу чи, ширше беручи, у дискурс імперської культури, та обмислюючи можливі наслідки цього кроку, що, напевно, могли би бути не менш важкими і тривалими, ніж погана слава далекого попередника, шляхтича-відступника Остапа Гоголя.

Цей елемент двозначності був розвинутий польськими критиками та став підставою нової деконструкції повісті. Так, поет і есеїст Ю.Лободовський принципово полемізував із Є.Маланюком щодо оцінки “Тараса Бульби”. Заперечуючи думку українського колеги, він переконував, що насправді той романтичний піднесений тон повісті, який так однозначно оцінюють українці та росіяни, оманливий і справляє амбівалентне враження. Ю.Лободовський розвинув контрверсію сприйняття образу козацтва, яку, будучи схильним до заглиблення читачем, помітив у самого Гоголя. У розважаннях над цією непростюю темою він доходив висновку, що автор кпинить із запорожців; ціла ж повість відбиває не героїчну епопею, а, навпаки, карикатуру на козаків⁴⁷.

Однак у минулому, коли повість Гоголя виконувала ідеологічну функцію російського (пізніший варіант — радянського) патріотизму, в офіціозі якраз найчастіше наголошувалася її історичність, бо випадало трактувати її як достовірну, оперту на справжніх історичних фактах та обставинах. Це, зрозуміла річ, підносило вагу твору в очах читача, робило його переконливішим. Лише поодинокі голоси протесту проти таких оцінок лунали в російському суспільстві. Як-от уже згадана стаття українського вчителя з Ромен А.Єльчукова, котрий, заперечуючи історичну вартість козацької повісті, підносить її власне літературне значення: “Але для нас важливий “Тарас Бульба” з власне літературного боку; нам важлива тут не історична дійсність, а те, що повість відображає ту стадію літературного розвитку російського суспільства, котра називається “героїчним індивідуалізмом”. Цей напрямок становить, власне кажучи, стадію самого романтизму”⁴⁸.

У першій редакції повісті автор виразно зобразив також дихотомію двох визначальних принципів держави, а саме: законної влади та анархічних настроїв, виразниками яких стали козаки. Ця роздвоєність була однією з передумов козацької війни. Гоголь, відстоюючи державницьку позицію, непрямо погоджується з філософією шляхетської держави, в якій визначено конкретні права кожному із суспільних станів. Адже Річ Посполита була державним утворенням, збудованим на правових нормах Литовського статуту. Однак боротьба шляхти за привілеї та маєтності вела до підриву й анархізації цього узаконеного устрою. Козацька помста — не просто сувора кара за відступи від норми, вона набуває сакрального змісту як Боже відомщення за людські гріхи. Авторська логіка веде до протиставлення: коли свавільні вороги жорстоко кривдили козацький люд, то король і освічена верства добре розуміють, що подібна жорстокість у застосуванні покарань “може розпалити тільки мстивість козацького народу”.

Зауважмо, що в інтерпретаціях сучасних російських дослідників акцентується на двозначності образу Польщі та поляків. Це засвідчує своєрідну ревізію інтерпретаційної традиції. Таке потрактування ідейних акцентів повісті Гоголя значно адекватніше, ніж критика XIX ст. Воно виходить із загального визнання амбівалентності поетики Гоголя, що її визначає як основний принцип Ю.Манн⁴⁹. І.Єсаулов зауважує, що в повісті “...героїзуються не тільки козаки, а й їх

⁴⁶ Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. — К., 1998. — С. 136.

⁴⁷ Lobodowski J. Po śmierci Małaniuka // *Kultura* (Paris). — 1968. — № 10. — S. 123.

⁴⁸ Цит. за: *Чествовање* памяти Н.В.Гоголя в учебных заведениях Киевского учебного округа 21 февраля 1902 года / Под. ред. И.В.Посадского. — К., 1902. — С. 388-389.

⁴⁹ Манн Ю. Поэтика Гоголя. — С. 20-22.

найдостойніші, на думку автора, супротивники — “ляхи”...⁵⁰ Розвиваючи цю тезу й посилаючись на формулювання дослідниці М. Віролайнер, учений доходить висновку, що повість “Тарас Бульба” репрезентує два естетичні поля тяжіння, з яких одне акумулює естетику козацтва і православ'я, а друге — Польщі та католицизму⁵¹. Як бачимо, такий погляд далекий від апологетизації імперського патріотизму у творі, фактично заперечує останню тезу.

Авторові “Тараса Бульби” йшлося саме про створення враження “розмитого” часу. Він не хотів прив'язувати події повісті до певного періоду, оскільки частково втратив би свободу маневру: читач асоціював би дію та героїв твору з певною добою, її умовами та обставинами, а не із загальним враженням героїки минулого, яке прагнув створити автор-романтик. Непрямий доказ саме такого довільного розуміння історизму становлять спроби раннього Гоголя окреслювати хронологічний період. Зокрема, у начерках епічного твору “Гетьман”, який так і не був написаний, окремі частини були позначені “1543 р.”, “1645”, однак автор, очевидно, відмовився від наміру хронологічно ідентифікувати фабулярні події⁵². Напевно, письменник переконався, що така конкретика веде за собою звуження естетичних можливостей його слова. Як художник романтичного світогляду, він відчував свій потенціал в оперуванні узагальненим, синтетичним образом минулого.

Безперечно, Гоголь, уникаючи історичної конкретики, приписує минулому певний ідеал, убачаючи там панування цінностей, що в його час виявилися спрофанованими і втраченими (свобода, рівність, братерство, честь, повага до людської гідності). Гоголь-романтик ідеалізує Січ — козацьку вольницю, утопію колективної й демократичної влади. А старий Бульба і його син Остап (ім'я тут може бути об'єктом травестійної гри, адже знаємо, що один із Гоголевих предків носив саме це ім'я, хоча діяльність його була аж ніяк не славетною) утілюють її чесноти на рівні особистостей. Однак ідеалізації колективізму протистоїть сильна індивідуальність (Андрій Бульбенко), ускладнюючи, драматизуючи, а то й проблематизуючи подану автором систему цінностей. Парадоксально, як цю виразно заявлену утопічність історичних уявлень та знань у Гоголя проігнорували критики минулих часів. Властиво, її просто не хотіли помічати, бо вигідніше було трактувати повість як програмний твір російського патріотизму, опертий на реально-історичний матеріал.

Врешті, повість Гоголя саме через позбавленість історичної конкретики набуває смислу багатозначного й універсального, а її герої — не стільки представники свого часу й народу, скільки архетипні виразники людських чеснот і вад — моральної стійкості й індивідуальної волі, вірності і зради, волі обов'язку й максими пристрасного кохання тощо. Мабуть, саме така універсальність видатного твору зумовила його світовий успіх у двадцятому сторіччі. Варто сподіватися, що сьогодні вона сприятиме новому прочитанню класичної романтичної повісті, звільненому від давніх образ та гірких пересад, заснованому на звичайному читацькому інтересі, на одвічній літературній інтризі, що приваблює до талановитого написаного художнього тексту.

Окреслені вище основні особливості парадигми прочитання повісті Гоголя “Тарас Бульба” засвідчують, як змінювалися і змінюються моделі рецепції письменника у слов'янських культурах. Раніше у критиці домінував *імперський* спосіб інтерпретації, зумовлений програмними оцінками російських авторів XIX століття. Він стимулював водночас формування *антиімперського* погляду на твір, що виробився в незалежній критиці, зокрема на еміграції. На жаль, радянські дослідники твердо трималися імперської моделі, щоправда, змістивши її акценти з монархічних на соціально-класові та пояснюючи наявні суперечності

⁵⁰ Есаулов И. Спектр адекватности в истолковании литературного произведения: “Миргород” Н.В.Гоголя. — С. 48.

⁵¹ Там само. — С. 48.

⁵² Див. про це: Заславский О. Замысел “Гетьмана”: реконструкция сюжета и композиции // Гоголь как явление мировой культуры... — С. 139-144.

“історизмом” мислення письменника, його начебто прив’язаністю до фактів та оцінок історичного минулого козацької України.

Однак сучасність спонукає до *постімперського, постколоніального* погляду на творчість Гоголя, зокрема на повість “Тарас Бульба”. Такий дискурс актуалізується в умовах незалежних держав слов’янських народів, котрі зображені у творі антагоністами (Польща, Україна, Росія). Прикметно, що постімперська рецепція Гоголя плідно використовує надбання діаспорної та опозиційної думки, що раніше не було доступним і не враховувалося в дискусіях вітчизняних критиків. Проте вона прагне зберегти критичну дистанцію як щодо імперських, так і щодо антиімперських інтерпретацій. Її завдання – виробити новий спосіб критичного читання Гоголя, звільнившись від однозначності оцінок та вчорашніх упереджень. Про актуальність і перспективність такої постановки проблеми Гоголя заявляють сучасні дослідники. Відрадно, що серед них – російські (М.Вайскопф, І.Єсаулов), українські (О.Луцький, О.Ільницький), польські (Я.Тазбір, Г.Пшебінда).

Дискусії про Гоголя в інверсивний спосіб виявляють також велич письменника, його безсумнівний авторитет. Очевидно, автор “Мертвих душ” не знайшов однозначної відповіді на складні питання, що було поставлено йому викликом долі. “Субстрат його мистецтва, мови і філософії, – як твердив Ю.Луцький, – був українським, але він домагався і домігся переплавити його в універсальну візію”⁵³. Проте, порушуючи болючі проблеми національного й імперського, Микола Гоголь знайшов вихід до загальнолюдських ідеалів, що й забезпечило йому високу позицію класика у світовій літературі.

м. Краків, Польща

---

⁵³ Луцький Ю. Страдництво Миколи Гоголя... – С. 84.

Оксана Мельник

РИТОРИКА ТІЛЕСНОСТІ У ПРОЗІ МИХАЙЛА ЯЦКОВА

Для модернізму властивий прорив концептів тіла й тілесності в мистецтво, ідеться навіть про витворення цілої “метафізики плоті”¹. Якою ж мірою письменник Михайло Яцків використовує образи людської тілесності у своїх текстах та для чого вони слугують, зокрема, у виразно модерністських творах? На сьогодні нам відома лише праця Л.Ожоган, що торкається проблеми тілесності в одній із повістей письменника².

Насамперед слід розмежувати концепти *тіло* та *тілесність*. Вони відрізняються вже за обсягом: *тіло* входить до *тілесності* як її ядро, проте остання займає більший простір³. Поняття *тілесності* не можна обмежити до уявлення про тіло як організм, адже, на думку дослідників, це ще і “світ символів, асимільований у тілі”⁴.

---

¹ Див.: Михель Д. Метафізика в пошуках своїх оснований // *Перспективи метафізики*. Классическая и неклассическая метафизика на рубеже веков: Материалы межд. конф. Санкт-Петербург, 28–29 октября 1997 г. – СПб., 1997.

² Ожоган Л. Модерні варіації гри тіла й мови душі у повісті М.Яцківа “Блискивиці” // <http://chudnov.sds.org.ua>.

³ Киященко Л. О границах телесности человека // *Телесность человека: междисциплинарные исследования*. – М., 1991. – С. 7.

⁴ Колоскова М. Онтогенез телесности и развитие общения: на пути к разделению Я – не Я // *Телесность человека: междисциплинарные исследования*. – С. 70.